

Москаль Марта Андріївна

Шати святих воїнів в українському іконописі XII–XVIII ст.: іконографія, атрибути, художньо-стилістичні особливості

У статті розглянуто елементи вбрання та атрибутів святих воїнів на прикладі пам'яток українського іконопису XII–XVIII ст. Проаналізовано символіку атрибутів, декору та барв одягу. Здійснено спробу уніфікації мистецької термінології, зокрема назв одягу й атрибутів.

Ключові слова: український іконопис XII–XVIII ст., святий воїн, вбрання, атрибути, символіка орнаменту та кольору.

Москаль М.А.

Одежда святых воинов в украинской иконописи XII–XVIII вв.: иконография, атрибуты, художественно-стилистические особенности

В статье рассмотрены элементы одежды и атрибутов святых воинов на примере произведений украинской иконописи XII–XVIII вв. Проанализирована символика атрибутов, декора и цветов одежды. Осуществлена попытка унификации художественной терминологии, в частности названий одежды и атрибутов.

Ключевые слова: украинская иконопись XII–XVIII вв., святой воин, одежда, атрибуты, символика орнамента и цвета.

Marta Moskal

Clothes of the holy warriors in Ukrainian icon art of the 12–18 centuries: iconography, attributes, artistic and stylistic features

The article deals with clothing items and attributes of the holy warriors on the example of Ukrainian icons of the 12-18 centuries. The symbolic of the attributes, decoration and color of the clothing have been analyzed. An attempt to unify the art terminology, including the names of clothes and attributes has been done.

Key words: Ukrainian icons of the 12-18 centuries, holy warrior, clothing, attributes, symbolism of ornament and colour.

Пам'ятки іконопису є вагомим джерелом для вивчення культури й побуту регіонів їх створення, а зокрема, і вбрання та атрибутів святих. Зображення на іконах дають можливість проаналізувати одяг та атрибути святих, притаманні певній епосі, їх художні особливості, способи крою та різновиди, а також простежити вплив на них народних і чужоземних традицій. Вартим уваги є вбрання святих воїнів, атрибути, що визначаються розмаїттям видів декору, форм та способів передачі, що потребує детального аналізу в галузі мистецтвознавства.

Окрім пам'яток українського іконопису XII–XVIII ст., для аналізу вбрання та атрибутів святих воїнів послужили дослідження в галузі історії костюму, зокрема вітчизняних та зарубіжних авторів: К. Стамерова, Н. Будур, А. Блейз, Е. Киреевої, М. Марцелової та З. Васіної. У цих працях розглядається історія костюмів різних історичних

періодів, зокрема античних та середньовічних, які брали за основу іконописці для передачі образу святих воїнів. Важливими також є назви вбрання та ідентифікація їх різновидів. Для розгляду зброї та засобів захисту в зображеннях святих воїнів послужили монографії М. Байма та А. Негіна.

Стаття має на меті проаналізувати конструкцію, різновиди вбрання і атрибутів святих воїнів та способи їх декорування на прикладі пам'яток українського мистецтва XII–XVIII ст.

Культь святого воїна посідає визначне місце в ієрархії святих, відіграючи вагомий суспільний роль, оскільки їх вважали захисниками та небесними заступниками, покровителями міст і держав. В образі воїна втілювався ідеал мужньої краси, що увібрав у себе поняття честі, слави та могутності.

Іконографія святих воїнів почала формуватися ще у ранньохристиянський період. На теренах

України їхні образи з'явилися одразу після прийняття християнства. Серед них найбільш поширеними в українському мистецтві є Святий Лонгин, Святий Юрій, Димитрій Солунський, Святий Йоан, Федір Стратилат, Федір Тритон, Святий Михаїл, Борис та Гліб.

Зазвичай святих воїнів зображали або як мученика (Димитрій Солунський, Федір Стратилат, Федір Тритон, Святий Юрій) в довгій туніці з обляміркою та плащем-гіматієм, із хрестом і пальмовою гілкою у руці; або як воїна у військовому облаченні на повний ріст, по пояс чи верхи на коні.

Звернемо увагу на зображення святих воїнів у військових обладунках, вбрання яких українські іконописці малювали особливо детально та скрупульозно. За основу художники брали образи воїнів із пам'яток візантійського мистецтва. Також елементи одягу та декору майстри черпали з античного та пізнього середньовічного вбрання.

Одяг святого воїна складався з нижнього (натільного) та верхнього. Нижнім натільним вбранням у всі часи була туніка — сорочка, поширена ще у давніх греків та римлян. Вона складалася з прямокутного полотна, зігнутого навпіл і зшитого з боків, з досить великим вирізом для голови. Туніка підв'язувалася і створювала невеликі складки на животі (навипуск), саме тому на всіх зображеннях вона має довжину вище колін [6, 19]. Рідше натрапляємо у вбранні святих воїнів на довгу сорочку — далматик, яка була популярна у візантійському вбранні та одязі Київської Русі. У далматик були вбрані давньоруські князі-воїни, зокрема Борис та Гліб, що можна простежити на іконі «Борис і Гліб» XII–XIII ст. із Вознесенської церкви Савва-Вишерського монастиря в Новгороді (НМРМ).

Комір і поділ туніки часто бувають декоровані орнаментом та оздоблені коштовними прикрасами (І. Руткович, «Св. Великомученик Дмитро», ц. Св. Дмитра у Львові, 1693 р.; «Архангел Михаїл з діянням», поч. XV ст., ЛНМ). Декорування коміру та подолу не було характерним для нижнього вбрання стародавніх римлян, а запозичувалося з костюмів Візантії. У XVII ст. у нижньому вбранні з'являється невеликий трикутний комір, що спостерігається у зображеннях інших святих в іконописі цього періоду. Яскравим прикладом можна вважати ікону «Архангел Михаїл» з Волині (др. пол. XVII ст., МВІ).

Рукави в туніки могли бути довгими або короткими. Довгі рукави часто закінчуються поручами, здебільшого брунатного чи вохристого кольорів («Архангел Михаїл», ц. Архистратига Михаїла, с. Кримне Старовижівського району, XVII ст., МВІ; «Свв. Димитрій та Федір», кін. XV — поч. XVI ст., с. Богуш, ЛНМ).

Поверх туніки обов'язковим вбранням святих воїнів був обладунок. Проаналізувавши пам'ятки

українського іконопису, слід зазначити, що в кожному історичний період набував поширення певний вид обладунку, проте це не було правило. Існувало три види обладунків: панцирний, пластинчастий або лускатий та кольчуга.

Типовий панцирний обладунок воїна складався з нагрудника і наспинника, виготовлених із шматків шкіри, міді чи бронзи, з'єднаних на плечах та з боків застілками, гаплицями або ремінцями. Так виходить кіраса-торахс (запозичена з вбрання давньогрецького воїна). В українському та візантійському іконописі XIII–XVI ст. здебільшого натрапляємо на кіраси, виготовлені повністю зі шкіри, а бо ж зі шкіри з накладними металевими елементами. Як приклад можемо навести ікони: «Юрій Зміборець» зі Станілі (поч. XIV ст., ЛНМ), «Архангел Михаїл» зі Старосамбірщини (др. пол. XVI ст., ЛНМ).

Від XVI ст. найчастіше зустрічаються у зображенні святих воїнів повністю металеві кіраси. Кіраса складалася з суцільних металевих пластин, які кріпилися до шкіряної основи та прикривали груди і спину до попереку. Нижче торс охоплював пояс зі шкіри з металевими пластинами. До внутрішнього боку пояса прикріплювалася повстяна чи шкіряна коротка, до пояса, спідниця-зома, яка складалася зі щільно прикладених одна до одної лопатей, покритих металевими пластинками [9, 70].

Нерідко металеві пластини прикривали і руки воїна. Вони могли бути суцільними і кріпитися до панцира (Й. Кондзелевич, «Юрій Зміборець», кін. XVII ст., МВІ) або ж закривати частину руки чи плеча («Юрій Зміборець», поч. XVIII ст., Волинь, МВІ).

Форми панцира були різними. Наприклад, на іконі «Архангел Михаїл» XVII ст. кіраса має декоративне завершення в нижній та верхній частині. Також відомі й панцирні обладунки, які анатомічно повторювали будову тіла воїна. Така їх форма набула поширення в Стародавньому Римі й отримала назву лорика-мускулата [9, 70]. На храмовій іконі «Св. Георгій», яка походить з церкви Св. Георгія, с. Крутів (сер. XVIII ст., МВІ), майстер вдало передає форму тіла через обладунок, що підкреслює мужність святого воїна.

Часто панцирний обладунок декорували різноманітними орнаментами, які мали здебільшого народні впливи і були поширені в певну епоху. Майстри з великою деталістю передавали на пам'ятках іконопису фактуру та блиск металу, різноманітні техніки (гравіювання, рельєфні візерунки), якими прикрашали кіраси. Серед орнаментів були поширені геометричні: овали, кола, прямокутники, спіралеподібні хвилі («Архистратиг Михаїл», др. пол. XVI ст., Шарівський музей у Бардієво, Словаччина) та рослинні (поширені з XVII–XVIII ст.): квіти («Димитрій Солунський», 1729 р., Волинь, МВІ), завитки

(«Димитрій Солунський» із с. Ясіночка Стецьова, ц. Св. Димитрія, кін. XVII — поч. XVIII ст.; «Собор Архистратига Михаїла з Долини, XVII ст., ЛНМ)), листочки («Архангел Михаїл», іконостас Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях, XVIII ст.). Орнамент концентрувався по всій поверхні кіраси.

Нерідко можна натрапити на ікони, де по центру кіраси зображено хрест (І. Руткович, «Архангел Михаїл», іконостас із с. Стара Скварява, 1677 р.; «Димитрій Солунський», церква Св. Димитрія, с. Чарне, 1689 р.). Хрести були трьох видів: мальтійський, візантійський та латинський.

Досить часто як декор, особливо на плечі воїна, зображувався маскарон («Димитрій Солунський», сер. XVIII ст.; «Архангел Михаїл», XVII ст., Волинь, МВІ). Маскарон відомий ще з античних часів. Він виконував функцію апотропею — відлякував злих духів. Зазвичай на вбранні святих воїнів маскарон зображувався у вигляді людського обличчя.

Рідше серед одягу святих воїнів натрапляємо на пластинчасті обладунки, виготовлені з металевих лусок, нашитих на основу зі шкіри чи матерії. Пластинки, зазвичай, мали характерну форму трохи видовженої рибної луски і збирались на основі таким чином, щоб верхні пластинки перекривали ті, що розташовані нижче з лівого та правого боків. Такий вид одягу зустрічається в образах візантійських та давньоруських воїнів. В іконописі серед образів святих воїнів це вбрання було поширене з XV ст. Наприклад, на іконі «Юрій Змієборець» (коло малярів ікон з Чертіжного, 1624 р., ЛНМ) одяг і навіть шолом святого цілком складаються з металевих пластин. Ще один зразок зображення воїна, убраного в пластинчасті обладунки, є на іконі «Розп'яття» (др. пол. XVII ст., ЛНМ) — це святий Лонгин Сотник. Розмір пластин міг бути різним, поширеними були як великі, так і дуже дрібні.

Зображувалися святі воїни і в кольчuzі — обладунку, сплетеному з залізних кілець, металевій сітці для захисту від ураження холодною зброєю [9, 116]. Існує три різновиди кольчуги: перша — коротка кольчуга з короткими рукавами до ліктів; друга — довга кольчуга з короткими рукавами до ліктів, довгим подолом (іноді до колін), з розрізами на подолі спереду і ззаду; третя — довга кольчуга, яка доходила часом до колін, з рукавами повної довжини і розрізами на подолі спереду і ззаду. Зазвичай до неї в комплекті йшли кольчужні панчохи [1, 24]. На теренах України кольчуга була поширена ще з X ст. і слугувала незамінним вбранням воїна. Проте в українському мистецтві такий вид одягу пов'язуємо із впливом вбрання пізнього Середньовіччя, зокрема лицарів, з якими часто усоблювалися святі воїни. Серед пам'яток українського мистецтва зображення воїнів у кольчuzі знаходимо на іконах: «Свв. Юрій і Параскева XVI ст.» (ЛНМ);

«Собор Архангела Михаїла» (Турківщина, пер. пол. XVIII ст., ЛНМ).

Важливим компонентом одягу святих воїнів є плащ двох типів: сагум (короткий плащ) і хламида (довгий плащ, інколи з табліоном) [2, 39]. Хламида заціпалася на правому плечі, зрідка під підборіддям, ще рідше — з лівого боку. Плащ зав'язувався на вузлик або ж скріплювався за допомогою фібули. І коли колористична гама туніки могла бути різною, то плащ зазвичай був червоним (окрім Святого Лонгина, в якого плащ міг бути і білого кольору). Червоний колір символізує життєву силу та перемогу. Це колір мучеників на знак того, що кров, пролита ними за віру Христову, є свідченням їхньої любові до Господа. Також слід зазначити, що у візантійському мистецтві плащ святого воїна міг бути і синього, і зеленого, і фіолетового кольорів. Зустрічається на плащі декоративна облямівка по краю у вигляді смужки або крапкового орнаменту. Рідкісним є відворот на плащі воїна. Так, наприклад, на іконі «Св. Георгій» з Вознесенської церкви в Березнах (XVIII ст., НХМУ) святий має білий хутрянний закот, що свідчить про вплив місцевого вбрання того часу.

На пам'ятках іконопису художники намагалися передати ефект плаща, що розвівається немовби від поривів вітру. Це підкреслює незламність духу та непереможність святих воїнів.

Відомі зображення, де поперек грудей святих воїнів йде пояс, який має назву кінгулум [3, 80]. Кінгулум традиційно є білого кольору та зав'язується вузлом. В українському іконописі такий пояс зустрічається здебільшого у вбранні святих воїнів часів Київської Русі, що можна спостерігати на іконі «Димитрій Солунський» із Нижньої церкви Димитрія Солунського Успенського собору в Дмитрові (XIII ст., ДТГ). Рідше на кінгулами натрапляємо в період пізнього Середньовіччя та Відродження: «Архангел Михаїл з діянням» (поч. XV ст., ЛНМ). Проте пояс перев'язували по діагоналі торса святого воїна.

Ноги святих воїнів могли бути оголеними або вбраними у вузькі штани, здебільшого синього, зеленого та білого кольорів. Інколи на штанах міг бути декоративний орнамент. На колінах у святих воїнів зображали металеві наколінники («Димитрій Солунський», сер. XVIII ст., Міський музей «Духовні скарби України», м. Київ). Доволі рідко можна натрапити на пам'ятки, де святі воїни мають повністю покриті металевим захистом гомілки та стопи. В такому образі представлений Димитрій Солунський на іконі 1648 р. із с. Білий Камінь Львівської обл.

Святі воїни взуті у високі чоботи з широкими м'якими халявами — кампаги, які українські митці запозичили з візантійських ікон [10, 100]. Інколи їх доповнювали металеві поножі (елемент захисного озброєння), прикріплені до передньої

сторони гомілки, зазвичай сягаючи її половини. Кампаги часто обробляли вишивкою, з золотими бляшками й дорогоцінним камінням. Такий вид взуття був популярним у зображенні святих воїнів упродовж багатьох століть.

Зазвичай святі воїни поставали у вигляді молодих юнаків з непокритою головою, з коротким чи довгим до плечей коричневим волоссям. Проте часто на їхній голові зображували металевий шолом. Найпоширенішим є шолом у вигляді гладкої круглої шапки, скріпленої посередині металевим обручем, що йде від одного вуха до іншого через тім'я голови. До країв цієї шапки кріпили дві пластинки: одна для захисту лоба, інша — потилиці, а з двох боків — два нащічники для захисту скронь [3, 63]. У гребінь такого шолома зазвичай встромляли три довгих червоних чи чорних пера («Юрій Зміборець», пер. пол. XVII ст., Державний історико-культурний заповідник, м. Острог; «Присяжні Йоан Богослов і воїн Лонгин», Мальяр Кузьма з Рогатина, др. пол. XVI ст., ц. Зішестя Святого Духа в Рогатині). Зустрічаються і пишно декоровані рельєфними орнаментами шоломи («Йоан Богослов і Сотник Лонгин», фрагмент розп'яття, др. пол. XVII ст., Волиця Деревлянська). Слід зауважити, що вигляд шолома наші майстри запозичили з військового костюма стародавнього Риму, оскільки на теренах України був поширений головний убір у вигляді високої дзвоноподібної тулії з довгим шпилем («навершям») або шоломи куполоподібної форми [4, 330].

Рідше голову святого воїна прикрашала стемма (*грець.* στέμμα — «царський вінець») [3, 75]. На українських іконах епохи Середньовіччя стемма була на зразок візантійської діадеми, як, наприклад, на іконі «Димитрій Солунський» із Нижньої церкви Димитрія Солунського Успенського собору в Дмитрові (XIII ст., ДТГ). Стемма-діадема має вигляд обруча, прикрашеного дорогоцінним камінням. А вже на іконі «Св. Юрій Зміборець» (поч. XVI ст., НМЛ) натрапляємо на традиційну корону із зубцями.

Важливими в образі святого воїна є його атрибути. Вони можуть бути як індивідуальні для кожного, так і спільні. Одним із основних елементів у зображенні воїна є щит. Він був символом військової доблесті й перемоги. Форма та розмір щита були різними: круг, овал, прямокутник тощо. Малі круглі щити мали назву «баклер» [8, 170]. Вони могли бути плоскими або мати вигляд півсфери, навіть вигнутими у зворотний бік («Димитрій Солунський», кін. XVI ст., с. Флоринка, тепер Польща, ЛНМ); Стефан попович Медицький, «Іван Богослов і Сотник Лонгин», фрагмент Розп'яття, др. пол. XVII ст., ц. Воздвиження Чесного Хреста, м. Дрогобич).

Найпопулярнішими були великі овальні чи круглі щити. Зазвичай вони пишно прикрашалися геометричним чи рослинним орнаментом,

а по центру міг бути хрест («Собор Архангела Михаїла», др. пол. XVIII ст., ЛНМ; Й. Кондзелевич, «Св. Георгій» із с. Окорськ Локачинського району, XVIII ст., МВІ).

Зустрічається на пам'ятках українського іконопису щит на зразок ручної павези [8, 171]. Він мав прямокутну форму і використовувався вершниками для легкості у керуванні конем («Юрій Зміборець», кін. XV — поч. XVI ст., ЛНМ).

Рідкісними були щити на зразок геральдичних. Припускаємо, що такі види щитів у святих воїнів зображувалися на донаторських іконах і відображали герби знатних родів («Димитрій Солунський», 1648 р., с. Білий Камінь Львівської обл.).

Окрім щита, обов'язковим атрибутом воїна є довгий меч з хрестоподібним руків'ям. У поодиноких випадках натрапляємо на меч-шаблю — невеликий за розміром вигнутий, без гострого завершення. В іконописі як атрибут Архангела Михаїла зустрічається вогненний меч, яким він переміг диявола.

Також поширеним був у пам'ятках українського іконопису і спис. Він зазвичай представлений двосічним — традиційна грецько-римська форма. Відомим, наприклад, є Спис Лонгина (Спис Долі, Спис Христа) — один із інструментів Страстей Господніх. Це спис, який римський воїн Лонгин встромив поміж ребра Ісуса Христа, розп'ятого на Хресті. Як і всі Знаряддя Страстей, спис вважається однією із найцінніших реліквій християнства. Довгим списом, за легендою, вбиває Юрій Зміборець змія. Також в іконографії цього святого зустрічається і турнірний спис, який був поширений у період середньовіччя і використовувався у лицарських боях. Святі Димитрій, Йоан Воїн, Федір Тритон та Федір Стратилат можуть тримати в руці спис із прапором білого або червоного кольору.

Менш рідкісною зброєю святого воїна є лук з сагайдаком та стрілами. Такий атрибут здебільшого зустрічається у Димитрія Солунського, Федора Тритона та Федора Стратилата.

Окрім військових атрибутів, часто святі воїни тримають у руках пальмову гілку та хрест як символи мучеництва. Якщо перелічені атрибути були притаманні для більшості святих воїнів, то, наприклад, знамено з червоним хрестом на білому тлі належало виключно Святому Юрію. Атрибутом Архангела Михаїла є ваги — знак того, що на Страшному Суді він буде зважувати погані й добрі вчинки кожної людини.

Отже, як підсумок слід зазначити, що пам'ятки українського іконопису XII–XVIII ст. є важливим джерелом для вивчення вбрання та атрибутів святих воїнів. Одяг святих воїнів в українському мистецтві базується на основі античних і візантійських костюмів, зі впливами місцевих елементів вбрання та способів декорування. Натільним

одягом воїна була туніка, поверх якої йшов обладунок. Останній був трьох видів: панцирний, пластинчастий або лускатий та кольчуга. Панцирний обладунок був запозичений у стародавніх греків і мав назву кіраса-торакс. Кіраса була зі шкіри, поверх неї — окремі (характерно для XII ст. — пер. пол. XVI ст.) або суцільні металеві пластинки (др. пол. XVI–XVIII ст.) і пришита до поясу спідницязома. Також часто зустрічається в іконах із зображенням святих воїнів пластинчастий обладунок, який був поширений як у військовому вбранні Римської імперії, так і у Візантії та Київській Русі. Кольчуга була притаманна у зображеннях іконопису періоду середньовіччя. Обладунки часто декорувалися рослинними та геометричними орнаментами, маскаронами, хрестами, характерними для українського мистецтва.

Поперек грудей святих воїнів йшов пояс — кінгулум. Верхнім вбранням воїна був плащ

сагум та хламида. Ноги святих могли бути оголені або вбрані у штани. Коліна та гомілки захищали металеві пластинки. Взуттям святих воїнів були чоботи-кампаги. Голову покривав шолом, характерний для шоломів Давнього Риму стемма-діадема, запозичена у Візантії, або традиційний вінець із зубцями. Серед атрибутів можемо перелічити: меч, щит, лук та стріли, прапор, ваги.

Перелік умовних скорочень

ЛНМ — Львівський національний музей ім. А. Шептицького.

МВІ — Музей волинської ікони.

ДТГ — Державна Третьяковська галерея.

НХМУ — Національний художній музей України.

НМРМ — Національний музей російського мистецтва.

ДЖЕРЕЛА

1. Байм М. Доспехи и оружие / М. Байм. — Лондон; Нью-Йорк; Штудгарт; Москва : Дорлинг Киндерсли, 1999. — 64 с.
2. Блейз А. История в костюмах. От фараона до денди / А. Блейз. — М. : Олма-Пресс, 2002. — 176 с.
3. Будур Н. История костюма / Н. Будур. — М. : Олма-Пресс, 2001. — 480 с.
4. Васіна З. Український літопис вбрання : [Книга-альбом] у 2 т. / З. Васіна. — К. : Мистецтво, 2003–2006. — Т. 1: 11 000 р. до н. е. — XIII ст. н. е. Наук.-худож. реконструкції. — 2003. — 365 с.
5. Келли Ф. История костюма и доспехов. От крестоносцев до придворных щеголей / Ф. Келли, Р. Швабе. — М. : Центрполиграф, 2007. — 216 с.
6. Киреева Е. История костюма. Европейские костюмы от античности до XX века / Е. Киреева. — М. : Просвещение, 1970. — 165 с.
7. Мерцалова М. Костюм разных времен и народов : в 4 т. / М. Мерцалова. — М. : Академия Моды, 1993. — Т. 1. — 521 с.
8. Негин А. Римское церемониальное и турнирное вооружение / А. Негин. — СПб. : Факультет филологии и искусств СПбГУ ; Нестор-История, 2010. — 233 с.
9. Стамеров К. Нариси з історії костюмів / К. Стамеров. — К. : Мистецтво, 2007. — 431 с.
10. Филатов В. Словарь Изографа / В. Филатов. — М. : Православный Свято-Тихоновский богословский ин-т, 1997. — 287 с.